

І. І. ІЛЬЮШИН (Київ)

**ДО ПИТАННЯ
ПРО ВОЛИНСЬКУ ТРАГЕДІЮ В 1943—1944 рр.**

Історія українсько-польського військово-політичного протистояння на землях спільного проживання двох народів у роки Другої світової війни досі залишається найбільш болючою проблемою в сучасних українсько-польських гуманітарних взаєминах і найбільш дискусійною темою обох історіографій.

Це зайвий раз і особливо яскраво довела 2-х томна праця Владислава і Єви Семашків, що вийшла в Польщі 2000 р. у видавництві von bogowiecky обсягом 1440 сторінок під гучною назвою “Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939—1945”. На думку не лише її авторів, а й всіх без винятку польських науковців, саме ця праця на сьогоднішній день є “найвагомішим доказом злочинів, скоєних Організацією українських націоналістів (ОУН) і Українською повстанською армією (УПА) проти польського цивільного населення в роки Другої світової війни”, а отже — головним аргументом польської сторони в полеміці з українськими істориками.

Не відбираємо в авторів, як і взагалі у польських колег, права на власне бачення і визначення характеру волинських подій, зокрема 1943 р. В жодному разі не прагнемо виносити власних остаточних оцінок, які має зробити лише висококомпетентна група українських і польських фахівців (причому в її складі повинні бути як історики, так і психологи, юристи, державні експерти, співробітники спецслужб, які мали змогу познайомитись з відповідними архівними документами). Нас у даному випадку, в першу чергу, цікавить джерельна база цієї праці, насамперед достовірність наведених у ній свідчень та їх об'єктивність. По-друге, хочемо висловити власні міркування з приводу деяких тверджень, що робляться авторами на підставі вивчення лише польської документації. По-третє, з огляду на те,

що з книгою навряд чи могли ознайомитися навіть деякі з українських спеціалістів, зацікавлених цією проблематикою, дамо хоча б загальне уявлення про неї.

Як зазначають автори, “дослідження українського терору щодо польської людності на Волині за часів Другої світової війни” проводилось ними на підставі аналізу понад 1,5 тис. свідчень очевидців тих подій та спогадів, написаних значно пізніше, що зберігаються як у приватних колекціях, так і в громадських та державних архівосховищах. До останніх належать, зокрема, архів Головної комісії з дослідження злочинів проти польського народу — Інституту національної пам’яті, Східний архів наукового осередку “Карта”, архів осередку вояків 27-ї Волинської піхотної дивізії Армії Крайової (АК), архів історії селянського руху, архів Військового історичного інституту, архів єврейського історичного інституту, костельні архіви.

Автори вказують на своє намагання використовувати також інші матеріали, зокрема слідчі справи, що розглядалися Головною комісією з дослідження злочинів проти польського народу — Інститутом національної пам’яті, документацію польських підпільних структур, що діяли в роки війни, а саме донесення низових ланок Армії Крайової до головного командування, звіти працівників органів Делегатури польського уряду в окупованій країні, Міністерства внутрішніх справ польського емігрантського уряду в Лондоні. Однак цих документів у порівнянні зі свідченнями і спогадами значно менше. Це тому, що, як вважають В. і Є. Семашки, “вони не є достатньо інформативними”, оскільки в роки війни жодна із структур так званої “польської підпільної держави” із зрозумілих причин систематичного вивчення картини скоєних проти поляків злочинів провадити не могла і тому відповідної документації не підготувала.

Підкреслимо, що навіть при загальному схвальному оцінці польськими науковцями цієї праці серед них точаться суперечки з приводу того, чи можуть бути покладені в основу об’єктивного дослідження діяльності ОУН і УПА свідчення тих польських громадян, які були свідками тієї діяльності, а водночас і потенційними жертвами українських повстанців. Щоб у цьому переконатися, достатньо передивитися хоча б опублікований 6-й том матеріалів міжнародного історичного семінару “Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни”, що пройшов у Варшаві 3—5 листопада 1999 року¹.

Не до об’єктивності було й тим авторам спогадів, які пережили війну й ту людську трагедію, що сталася на Волині в 1943—1944 рр., тим більше, що й писалися спогади нерідко через кілька десятків років по завершенню війни.

Однак, на нашу думку, керуючись незаперечною істиною, що свідки завжди більше знають про те, свідками чого вони були, ніж ті, хто не мав до того безпосереднього відношення (у даному випадку йдеться про поінформованість щодо тої чи іншої події, а не про характер її сприйняття), можна погодитися з твердженням більшості польських науковців і авторів згадуваної праці, що дійсно саме свідчення і спогади очевидців є основним джерелом інформації про випадки масових або поодиноких вбивств цивільних осіб, скоєних різними військовими угрупованнями в роки війни, а тому вони можуть бути покладені в основу дослідження.

Проблема, на наш погляд, полягає в іншому. Як перевірити отриману від свідків інформацію, щоб зроблені на її підставі оцінки якомога більше були наближені до істини, тобто враховували б усю сукупність обставин (причинно-наслідкові зв’язки), за яких сталася та чи інша подія, був ско-

ений той чи інший злочин. Вирішення цієї задачі вимагає, по-перше, наявності інших джерел інформації (по можливості цілком іншого походження) задля зіставлення й проведення ретельного порівняльного аналізу. По-друге, не менш важливим є дотримання об'єктивності у підході до такого аналізу того, хто його проводитиме і виноситиме остаточне судження.

І в цьому плані, як нам здається, В. і Є. Семашкам не все вдалося. Річ навіть не в тім, що Владислав Семашко був членом польського підпілля і Армії Крайової в роки війни на території Володимирщини, а отже, йому при всій його старанності важко зберігати об'єктивність у підходах до оцінки свідчень таких, як і він, учасників військової конспірації або навіть тих його співвітчизників з числа цивільних осіб, котрі ще в роки війни раз і назавжди визначили своє остаточне ставлення до українських націоналістичних збройних формувань.

Причину, підозрюємо, багатьох помилок, допущених авторами (хоча В. і Є. Семашки визнають, що могли припуститися деяких неточностей), слід вбачати у відсутності в них джерел іншого походження (з оунівських документів цитується лише 3 вже опублікованих і немає жодного ще не опублікованого, відсутні також німецькі і радянські матеріали, хоча деякі з останніх згадуються в бібліографії), а отже, в неможливості зіставити свідчення польських громадян з подібними за характером свідченнями протилежних сторін. Якщо праця була б лише зібранням свідчень та спогадів — одна річ. Але, коли на підставі цих матеріалів без будь-якої їх конфронтації з іншими, автори синтезують власну картину подій, — це зовсім інша справа. І в цьому випадку автори повинні нести відповідальність за все ними написане.

Щоб продемонструвати, якою може бути розповідь про одну й ту саму подію у викладенні різних сторін, наведемо лише один приклад. На 382-й сторінці 1-го тому В. і Є. Семашки згадують про один з перших випадків убивств часів війни в селі Ключик Турійської волості Ковельського повіту “українськими націоналістами” польських громадян у такій спосіб: “15 вересня 1939 р. місцеві українські селяни вбили 9 поляків, застосувавши перед тим проти них тортури. Замордованих вивезли до сусіднього радовицького лісу, де всі вони були закопані в землю в спільній могилі”. Джерелом цієї інформації, як вказують автори, для них слугували матеріали архіву осередку вояків 27-ї Волинської піхотної дивізії АК. При цьому В. і Є. Семашки не повідомляють, ні ким були вбиті польські громадяни, ні за яких обставин відбувся цей, безперечно, злочин, ні хто його здійснив.

Проте відповіді на ці питання, які знаходимо в іншому джерелі, дещо змінюють уявлення про цю подію. У доповідній записці наркома внутрішніх справ УРСР Івана Серова від 13 жовтня 1939 р., надісланій зі Львова до Москви на ім'я наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії, читаємо (подаємо мовою оригіналу): “8 октября сего года в лесу близ Турийска Ковельского уезда были обнаружены трупы убитых и зарытых в землю 5 мужчин и 1 женщины. Расследованием установлено, что они являются жителями деревни Ключик Турийской волости... Эти лица были расстреляны по решению группы членов КПЗУ и бывших политзаключенных из числа жителей этой деревни, как провокаторы, на следующий день после занятия г. Ковеля частями Красной Армии. Расстрел был якобы санкционирован комиссаром одной из войсковых частей Красной Армии. Непосредственное участие в расстреле принимали... все члены КПЗУ, освобожденные из тюрьмы нашими войсками. При выезде наших работников на место,

местные жители представили документы, подтверждающие провокаторскую деятельность расстрелянных, изъятые ими из архивов судов и полиции”².

Таким чином, завдяки зіставленню інформації про одну й ту саму подію, почерпнуту з джерел різного походження, уточнюємо дату скоєного злочину, з’ясовуємо обставини цієї справи, зокрема, мотиви дій тих, хто його скоїв, отримуємо конкретні дані про вбивць та їхні жертви. Зрозуміло, що не про кожну подію можна відшукати документи, які висвітлювали б її з різних сторін. Втім, сенс наших зауважень полягає в тому, що автори згадуваної праці не ставили собі навіть за мету відшукати ці документи. А, між іншим, наведений нами приклад зіставлення інформаційних джерел різного походження доводить, наскільки достовірнішою й об’єктивнішою була б картина зображених у книзі В. і Є. Семашків подій в разі застосування ними такого методу. Але, на жаль, за відсутності радянських, українських, німецьких матеріалів це було неможливим.

Головну увагу автори книги приділили з’ясуванню, головним чином, двох питань, а саме — яким був масштаб злочинів, скоєних проти польського цивільного населення на Волині в роки війни, і хто конкретно, тобто які українські військові формування і діючі в їх складі повстанці брали участь в антипольських акціях.

Список тих, хто, на думку В. і Є. Семашків, безпосередньо був причетний до організації тих акцій, який подається в книзі, налічує 503 особи³. Причому, як зазначають автори, він далеко не повний і складений ними, якщо йдеться про ОУН-Бандери і підпорядковану їй УПА, нібито на підставі головним чином українських джерел (це передусім 2, 5, 6, 7, 20, 21, 27 томи “Літопису УПА”, що видавалися в 1983—1997 рр., праця П. Содоля “Українська повстанча армія 1943—1949” 1994 р. видання, а також інші). Отже, як підкреслюють В. і Є. Семашки, список не містить прізвищ тих осіб, про яких згадують лише польські свідки.

Загальна ж кількість загиблих поляків на Волині, що наведена в книзі, становить 36 543—36 750 осіб, з яких майже 19,5 тис. з встановленими прізвищами⁴. Не беремося заперечувати поданих цифр, оскільки не маємо для цього жодних поважних підстав. Зазначимо тільки, що контрбстеження волинських сіл, проведене в деяких повітах місцевими вітчизняними ентузіастами (наприклад, у Володимир-Волинському районі його мешканцем Ярославом Царуком), засвідчило перевищення польською стороною кількості жертв.

Існує також велика різниця в кількості загиблих на Волині українців з вини поляків, яку називають В. і Є. Семашки і вищеназваний волинський краєзнавець. На думку перших, у ході боїв з польськими збройними формуваннями загинуло трохи більше 300 українських повстанців. Ще трохи більше 100 було вбито внаслідок “відплатних акцій” польських партизанів⁵. Я. Царук стверджує, що тільки на Володимирщині від рук поляків загинуло 836 українців⁶.

Відсутність офіційної інформації щодо кількості загиблих українців можна пояснити тільки тим, що подібні до польських підрахунки в Україні ніхто ніколи централізовано не проводив. Лише останнім часом з ініціативи Волинського державного університету ім. Лесі Українки та Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України ця робота начебто розпочата. Але, на жаль, на сьогодні українські історики ще не готові представити свої узагальнюючі дані.

Тепер висловимося з приводу деяких, на наш погляд, найбільш принципових для розуміння обговорюваної проблематики, тверджень

В. і Є. Семашків. Перше з них стосується оцінки характеру українсько-польських відносин на Волині напередодні війни. Польські автори пишуть про те, що у передвоєнні роки прояви ворожості з боку українців по відношенню до поляків, які проживали на Волині впродовж багатьох поколінь, були поодинокими. Тому для більшості місцевого польського населення ті акції, що були спрямовані проти них під час війни їх співмешканцями, донедавна “добрими сусідами” і “приятелями”, виявилися цілком несподіваними і незрозумілими ⁷.

Втім, добре відомо, що саме напередодні війни українсько-польські взаємини переживали період чергового напруження. Провину за це, безсумнівно, ніс польський урядовий табір, який по смерті маршала Ю. Пілсудського в 1935 р. вдався до примусових заходів щодо українців, метою яких стала швидка їх денаціоналізація та державна асиміляція. Символом цього нового курсу польських властей стала також відставка волинського воєводи Г. Юзевського в квітні 1938 р.

Нагадаємо, що політика останнього передбачала можливість залучення українців до державного життя Польщі шляхом розширення їхньої участі в центральних та місцевих органах влади, особливо в самоуправлінні та кооперації. Але через шалений опір польських націоналістів вона зазнала невдачі. У Варшаву надходили численні скарги та доноси на Г. Юзевського з приводу його заходів. В одному з них колишній президент м. Луцька підполковник М. Венжик у грудні 1936 р. написав міністрові військових справ генералові Т. Каспшицькому: “На основі власних спостережень, а також з погляду працівників суду, прокуратури, військових, організації “Стшельци”, Союзу землевласників та просто багатьох громадян я глибоко переконаний, що політика воєводи Юзевського роз’єднує польське суспільство, зовсім ігнорує потреби євреїв і догоджає українцям. Поляки зневажені, а гасло “Ріж ляхів” стає на Волині все популярнішим. Воєвода не володіє ситуацією і навіть не орієнтується у теренах, які внаслідок його помилкової політики щораз більше стають ворожими і чужими Польщі” ⁸. Як бачимо, цей лист дещо підважує твердження В. і Є. Семашків про нібито “цілком доброзичливі стосунки”, що панували на Волині між українцями і поляками напередодні війни.

Можемо зацитувати фрагмент з мемуарів ще одного сучасника тих подій, тепер уже українця, який характеризує ставлення волинян до поляків у зв’язку з діями останніх на сусідній з Волинню Холмщині в 1938—1939 рр. Діяч мельниківської ОУН Г. Стецюк з приводу тих дій зазначав: “Польський ураган ломав, палив, нищив наші історичні споруди, нашу гордість і нашу ідентичність, і це все діялося у 20-му столітті, ... з благословення польської католицької ієрархії, варшавського уряду, при підтримці Ватикану... В моєму серці ненависть горіла, наче вулкан, до поляків за знущення над народом, священиками, руйнування спадщини, історичних вартостей, святинь і т. д., і було бажання помститися за всі ті кривди” ⁹.

Наступне положення польських дослідників, що привернуло нашу увагу, сформульоване таким чином: “Визначення УПА як повстанської армії, що спрямовувала свої дії проти польської держави, з точки зору міжнародного права, є помилковим, оскільки під час війни українські націоналістичні боївки виступали не проти польських властей, а лише проти польської людності” ¹⁰. Цю тезу автори книги намагаються аргументувати тим, що в роки війни Польща перебувала під іноземною окупацією й існуюча в підпіллі польська цивільна влада не контролювала суспільного життя українців. Крім того, на їх думку, в момент виступу ОУН і УПА проти

польського населення на Волині і навіть ще вповдовж півроку на більшості її території не існувало польських збройних сил. Партизанські загони АК були створені тут тільки тоді, коли українські націоналісти мали на своєму рахунку близько двох третин жертв з числа місцевих поляків¹¹.

Вивчаючи вже тривалий час причини або мотиви, які спонукали саме керівництво ОУН-Бандери і командування УПА до масової антипольської акції на Волині, ми дійшли наступного висновку. Місцевий міжнаціональний українсько-польський конфлікт був викликаний не присутністю тут партизанських загонів Армії Крайової, які дійсно були створені лише у відповідь на згадувану акцію, і не наявністю на українських етнічних землях політичного представництва польського емігрантського уряду, яке за будь-яких умов мало втілювати в життя урядові плани по збереженню за повоєнною Польщею її “східних кресів”, хоча обидва згадані чинники відіграли свою роль у тих подіях.

Безпосереднім мотивом для започаткування, а головне продовження масової антипольської акції на Волині протягом 1943—1944 рр. значною мірою стала та обставина, що місцеві поляки, всілякими шляхами намагаючись проникнути в адміністративний, господарський і торговельний апарат окупаційної німецької влади, створювали тим самим для себе фундамент, за наявності якого вони змогли б зберегти свій вплив на цих землях після поразки гітлерівської Німеччини. Саме такий стан речей, що склався на Волині навесні-влітку 1943 р., констатували добре обізнані з ситуацією на окупованій території радянські оперативно-чекістські групи, німецькі функціонери і, звичайно, представники місцевої української громади.

Зазначимо, що польське населення на Волині було нечисленним (не більше 16 % від загальної кількості), але воно прагнуло відігравати тут роль господаря, в тому числі у відносинах з окупаційною владою, тим більше після того, як німецьку поліційну службу полишило близько п’яти тисяч місцевих українців, які втекли в ліс, щоб розпочати боротьбу проти цієї ж окупаційної влади. Цей факт не міг не насторожити українських політичних провідників на Волині і не призвести до загострення й без того напружених українсько-польських взаємин.

Трагізм ситуації, що виникла на Волині, полягав, насамперед, у тому, що нібито цілком спочатку вмотивована, з точки зору українських національних інтересів, антипольська акція дуже швидко набула небачених за масштабом обертів і надзвичайно кривавого характеру, здійснювалася завдяки участі в ній сільського люду, озброєного тим, що потрапило під руку, в найжорстокіший спосіб і охопила об’єктивно, здавалося б, загалом безвинних людей, у тому числі старих, жінок і дітей. А це вже був злочин.

Можна сказати й так, що польській людині Волині, а пізніше й Східної Галичини довелося з надлишком розплатитися і за довоєнну помилкову політику урядів Другої Речіпосполитої по відношенню до українців, і за власні уявлення та погляди щодо тієї політики, які, між іншим, добре відбиті в документації так званої “польської підпільної держави”.

В одному з таких документів, а саме у звіті до Варшави командування АК Львівського регіону від грудня 1942 р. про настрої місцевих поляків повідомлялося, наприклад, наступне: “Ставлення до українців скрізь вороже. В жодній дискусії не проглядається хоча б якийсь політичний реалізм стосовно української справи. Кожна програма, що ставить собі за мету вирішення українського питання, якщо тільки вона передбачає, що господарями на цій землі можуть бути тільки поляки, знаходить всебічну підтримку в тутешньому середовищі. Будь-який проект з надання цим зе-

млям політичної автономії приречений на невдачу і будь-хто, навіть найбільш популярна особистість, якщо підтримуватиме його, не знайде тут схвалення”¹². Як то кажуть, без коментарів.

Далеко не останню роль в появі у керівництва ОУН-Б та командування УПА намірів “деполонізації” західноукраїнських земель відіграв також факт співпраці поляків з радянськими партизанами і особливо з оперативно-чекістськими групами НКВС, які робили своїми базами польські поселення і примушували їх мешканців усіляко допомагати собі, іноді навіть залучаючи до розвідницької та диверсійної антинімецької, а нерідко й антиупівської діяльності. Часто поляки самі охоче йшли на таку співпрацю, передусім коли вона була спрямована проти українських повстанців. Зрозуміло, що подібну участь поляків в радянських діях оунівці розцінювали як таку, що принципово суперечила їхнім власним інтересам у боротьбі з ворогом № 1 — СРСР, і жорстоко мстилися польській місцевій людині.

В цьому випадку, на наш погляд, слід говорити і про ту роль, яку свідомо чи несвідомо, але об’єктивно відігравала в українсько-польському конфлікті радянська сторона. Після “пацифікацій” польських сіл чи то німцями, чи то упівськими загонами за співпрацю з радянськими партизанами керівники АК, аби уникнути по можливості надалі цих репресивних заходів, забороняли місцевим польським поселенням приймати в себе “червоних” і продовжувати з ними співпрацю. У відповідь на небажання поляків підкорюватися радянські партизани неодноразово вдавалися до вбивств (іноді арештів) командуючих польськими аківськими або проаківськими формуваннями, причому навіть тих, з якими ще вчора вони проводили спільні антинімецькі дії.

Так, у червні 1943 р., під час візиту до штабу радянського партизанського загону Д. Медведєва, що розташовувався біля с. Левачі Костопільського повіту, було застрелено поручника Л. Ошецького за нібито його спротив спробам радянських партизанів роззброїти членів польської бази самооборони в районі Старої Гути¹³. В листопаді 1943 р. неподалік с. Пшебраже під Ківерцями було вбито командуючого загону АК поручника Я. Рерутко, який повертався з прийому у командира радянських партизанів М. Прокоп’юка¹⁴. В грудні 1943 р. в розташуванні загону М. Наумова було заарештовано іншого керівника партизанського загону АК капітана В. Коханського. Незабаром він опинився в радянському таборі¹⁵. Гадаємо, цих прикладів достатньо.

Згадаймо і про те, що вже в 1944—1945 рр. представники органів радянської влади охоче залучали поляків до боротьби з українським повстанським рухом у складі так званих “винищувальних загонів”, тим самим, безперечно, загострюючи українсько-польські взаємини.

Насамкінець варто прокоментувати, на наш погляд, цілком помилкове твердження авторів книги про те, що “співпраця між ОУН і нацистами на Волині в справі нищення поляків не уривалася впродовж усієї війни і припинилася тільки з вигнанням німців звідти Совітами”¹⁶.

У збережених оунівських, німецьких і, зрештою, польських та радянських документах ми не виявили жодного, в якому йшлося б про будь-які домовленості між ОУН та нацистами з проведення спільних антипольських акцій, метою яких було б нищення на Волині місцевої польської цивільної людині.

Адже не могла викликати схвального ставлення з боку німецької окупаційної влади масштабна акція УПА, спрямована проти польських селян, а головне проти польських працівників місцевих адміністративних

органів, що відали службами охорони лісів і держмаєтків (лігеншафтів), яка не тільки підтримувала порядок за всяку ціну окупантами, а й заважала вчасно і без будь-яких втрат збирати врожай, необхідний для постачання вермахту на Сході. Невипадково німці на Волині допомагали навіть зброєю тим польським базам самооборони, щоб ті могли захистити себе від УПА, звідки вони, тобто німці, вивозили збіжжя (наприклад, колонія Гали неподалік Сарн).

На Третньому надзвичайному великому зборі ОУН-Самостійників Державників, що відбувся в серпні 1943 р. на хуторах у 2—3 км від села Золота Слобода Козовського району на Тернопільщині, звільнений на той час з посади “урядуючого” провідника Микола Лебедь навіть стверджував, що УПА скомпрометувала себе своїми діями проти поляків, що ці дії провокують німців на нищення українських сіл. Принаймні, така інформація зафіксована в протоколі допиту в НКВС від 25 серпня 1944 р. учасника цього ж Збору, члена Центрального проводу ОУН Михайла Степаняка ¹⁷.

В будь-якому випадку, не викликає сумніву, що гітлерівці використали антипольські дії УПА для набору до своїх поліційних формувань тих місцевих поляків, які були налякані цими діями, а також для перекидання на Волинь польських жандармських частин з Генерал-губернаторства з метою залучення їх до антиупівських акцій та репресивних заходів щодо цивільної української людності. До речі, останнім у книзі не приділено достатньої уваги.

Вже в березні-квітні 1944 р., під час контактів члена Центрального проводу ОУН-Б Івана Гриньоха з представниками німецької служби безпеки і поліції в Генерал-губернаторстві, останні вимагали від української сторони негайного припинення антипольських дій. На це Гриньох відповів, що ОУН зробить це, але за умови, “якщо тільки будуть ліквідовані всі перешкоди на шляху до досягнення організацією її головної мети — боротьби проти більшовизму, а українцям буде гарантовано Німеччиною припинення польського терору проти них” ¹⁸.

Таким чином, будучи загалом зацікавленою в підтримуванні стану ворожнечі між українцями і поляками, німецька окупаційна адміністрація, однак, не прагнула до того, щоб ця ворожнеча набула форм масового збройного зіткнення між ними або обопільних “пацифікаційних” рейдів, які вона не змогла б поставити під власний контроль.

Підсумовуючи викладене вище, зазначимо, що трагічні події на Волині 1943—1944 рр. були складовою загального міжнаціонального українсько-польського конфлікту, що стався за часів Другої світової війни на території спільного проживання українців і поляків (Волинь, Східна Галичина, Холмщина, Підляшшя, Надсяння, Лемківщина). Тому їх бажано розглядати в комплексі з подібними за багатьма показниками подіями у вищезазначених регіонах, а також у контексті всієї попередньої історії українсько-польських взаємин.

Зрештою, віддамо все-таки належне авторам книги за їхні копітку працю і прагнення зберегти пам’ять про ту людську трагедію, а також наголосимо на необхідності того, щоб і вітчизняні дослідники, наслідуючи польський приклад, у найближчий час підготували збірку спогадів волинян, котрі тою чи іншою мірою постраждали в роки Другої світової війни від дій різних польських формувань та угруповань.

¹ Polska-Ukraina: trudne pytania. Materiały VI międzynarodowego seminarium historycznego “Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”, Warszawa, 3—5 listopada 1999. — Warszawa: Karta, 2000. — S. 104—108.

² Державний архів Служби безпеки України (ДА СБУ) у Києві. Діяльність оперативно-чекістських груп НКВД у західних областях України, 1939—1940. Сводка о ходе работы оперативно-чекистских групп НКВД по Западной Украине, отправленная из Львова наркомом внутренних дел УССР И. Серовым в Москву наркому внутренних дел СССР Л. Берии от 13 октября 1939 г. — Ф. 16, оп. 32, спр. 33, с. 127—128.

³ Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludność polskiej Wołynia 1939—1945. — T. 1—2. — Warszawa: Wydawnictwo von borowiecky, 2000. — S. 1015—1028.

⁴ Там само. — С. 1038.

⁵ Там само. — С. 1069.

⁶ Там само. — С. 1061.

⁷ Там само. — С. 1033.

⁸ Кучереп М. Національна політика Другої Речіпосполитої щодо українців (1919—1939 рр.) // Україна—Польща: важкі питання. — Варшава: Карта, 1998. — Т. 1—2. — С. 25.

⁹ Стецюк Г. Непоставлений пам'ятник. Спогади. — Вінніпег: Інститут дослідів Волині, 1988. — С. 14—15.

¹⁰ Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludność polskiej Wołynia 1939—1945. — S. 1013.

¹¹ Там само.

¹² Archiwum Akt Nowych (AAN) w Warszawie. Oddział VI. Zespół akt Armii Krajowej. Komenda obszaru Lwów. Wyciąg ze sprawozdania o polityce ukraińskiej z grudnia 1942 r. — Sygn. 203/XV/27. — K. 55.

¹³ Piotrowski C. Przez Wołyń i Polesie na Podlasie. — Warszawa: HŻAK, 1998. — S. 34.

¹⁴ Turowski J. Роцого. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK. — Warszawa. — Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990. — S. 143.

¹⁵ Romanowski W. ZWZ-AK na Wołyńcu 1939—1944. — Lublin: Wydawnictwo KUL, 1993. — S. 204.

¹⁶ Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludność polskiej Wołynia 1939—1945. — S. 1081.

¹⁷ Кокін С. Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ. Випуск 1. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. — С. 19.

¹⁸ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО) у Києві. Колекція трофейних документів про співробітництво українських націоналістів та керівництва УПА з німецько-фашистськими окупантами. Донесение командующему полицией безопасности и СД в Генерал-Губернаторстве оберфюреру СС и полковнику полиции Биркампу от 13 марта 1944 г. о контактах с представителем центрального руководства бандеровской группы ОУН Герасимовским. — Ф. 4628, оп. 1, спр. 10, арк. 179.

